

Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду¹

С. Вдовіченко

суддя Конституційного Суду України

В. Кампо

суддя Конституційного Суду України

У статті досліджуються філософські, природно-правові та позитивістські аспекти права на людську гідність, його конституційне регулювання та захист органами конституційної юстиції.

Ключові слова: право на людську гідність та його судовий захист, Конституційний Суд України, провідне право людини.

1. Вступ

Захист прав і свобод людини і громадянина в Україні є однією з ключових проблем розвитку демократичної, соціальної, правової держави². Пасивні, позбавлені ініціативи громадяни є поганими партнерами влади, яка хоче змінити країну. Причина пасивності громадян у тому, що виховані чиновниками протягом десятиліть радянської і пострадянської доби в душі патерналізму і чинопочитання українські громадяни часто-густо не те що не докладають зусиль, щоб захистити у встановленому законом порядку свої права і свободи, але й не намагаються їх практично реалізувати.

Відповідно, необхідність пошуку й утвердження нових гарантій цих прав і свобод, на нашу думку, є однією з найголовніших причин реформування Конституції України, яке нещодавно ініціював Президент України В. Янукович³.

Однак забезпечення нових гарантій прав і свобод людини і громадянина треба шукати не тільки у діяльності оновлених після конституційних реформ органів і посадових осіб публічної влади, а й у новій науковій доктрині цих прав і свобод, яка є невід'ємним елементом механізму здійснення таких гарантій.

Відомо, коли в державі панує нормативістська наукова доктрина, яка «освячує» правовий догматизм, формалізм, тоді на практиці права і свободи людини і громадянина нерідко набувають значення юридичних фікцій, бо їх реалізація залежить від «доброї волі» чиновника, майнового статку особи чи неформальних

¹ Автори статті висловлюють вдячність за допомогу в її підготовці науковим консультантам В. Барвіцькому та О. Кравчук.

² Про внутрішню та зовнішню становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. — К.: НІСД, 2012. — 256 с.

³ Див.: Указ Президента України «Про Конституційну Асамблею» від 17 травня 2012 року № 328/2012 // Офіційний вісник України. — 2012. — № 39 (01.06.2012). — Ст. 1449.

зв'язків тощо. І навпаки, в умовах соціологічної наукової доктрини прав людини громадянин знає, що свої права і свободи він захищатиме за підтримки громадських структур — тоді права кожного набувають реального змісту.

Таким чином, існують значні розбіжності між нормативістською і соціологічною доктринами прав людини; ці розбіжності відображають різні рівні розвитку держави: спочатку патерналістської, а потім — соціальної, громадянської. Однак в умовах перехідного суспільства (яким є українське суспільство) ці доктрини не варто протиставляти та абсолютизувати їх відмінності, бо у житті вони цілком узгоджуються одна з одною, а їх представники успішно використовують методологію і теорії обох доктрин у своїх працях¹.

У забезпеченні прав людини особливе значення має право на людську гідність, яке закріплюється у конституціях різних країн, але фактично стає реальним лише тоді, коли воно саме гарантує реалізацію інших прав і свобод громадян. Інакше кажучи, його роль полягає у тому, щоб підвищувати рівень захищеності цих прав і свобод завдяки ціннісному значенню людської гідності.

Як свідчить зарубіжний і частково вітчизняний досвід, із введенням права на людську гідність у механізм захисту інших прав і свобод людини і громадянина цей механізм починає працювати на людину. Тому посадовці центральних органів влади — законодавчої, виконавчої, судової — повинні звертати особливу увагу на правове і фактичне забезпечення права на людську гідність своїх співвітчизників, а також розуміти, що це право одночасно є природним правом людини, а тому воно невід'ємне і вичерпне.

В юридичній науці категорія «гідність» є поняттям багатоаспектним, має чимало різних ознак, значень та виявляється в усіх сферах буття людини. Гідність є невід'ємною природною ознакою цивілізованої людини; вона взаємопов'язана з правами і свободами особи та, безперечно, потребує правового регулювання, захисту й охорони.

Право на людську гідність має два значення: насамперед воно належить до природних прав людини і є однією з головних соціальних цінностей демократичного суспільства — цінністю, що на практиці повинна служити критерієм оцінки конституційності та законності актів, дій чи бездіяльності органів і посадових осіб публічної влади, інших юридичних і фізичних осіб. Це право також належить до позитивно визначених конституційних прав і свобод та забезпечує захист громадян від певних посягань з боку фізичних і юридичних осіб.

Соціально-правову природу, механізми захисту позитивного і природного права на людську гідність, його роль і значення у системі прав і свобод людини і громадянина досліджували та продовжують досліджувати українські та зарубіжні вчені, зокрема С. Авак'ян (Росія), Б. Банашак (Польща), М.-Е. Гайс (ФРН), В. Головченко, О. Грищук, О. Мучнік, П. Рабінович, З. Ромовська (Україна)

¹ Див., напр.: Рабінович П. М., Гудима Д. А., Добрянський С. П., Рабінович С. П., Пашук Т. І., Ярмол Л. В. Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. — Серія І. Дослідження та реферати. — Вип. 13. — Львів: Світ, 2006. — 280 с.

та інші.

Проте конституційні та природно-правові аспекти права на людську гідність, зокрема його роль у контексті реалізації та захисту інших прав і свобод людини і громадянина, Конституційним Судом України, судами загальної юрисдикції, науковцями практично не досліджувалися. Щоб частково заповнити цю наукову прогалину, пропонуємо увазі читачів матеріали цього дослідження.

Як відомо, починаючи з часів Великої французької революції 1789 року і до кінця 1940-х років в Європі серед прав людини фактично ключовим вважалося право приватної власності. Найвідоміший російський марксист В. Ленін вважав, що всі буржуазні конституції слугують одній меті — захисту права приватної власності¹.

Страхіття Другої світової війни (1939–1945 роки), геноциди і голодомори примусили прогресивне людство в особі ООН та інших міжнародних організацій замислитись над тим, що серед усіх цінностей найважливішою є людина, її права, честь і гідність, безпека тощо. Так, у документах ООН з'явилися положення про право на людську гідність та його захист². Згодом у конституційних і законодавчих актах багатьох країн було закріплене відповідне право, а практика його захисту підтвердила актуальність та ефективність такого закріплення³.

В Україні через об'єктивні та суб'єктивні обставини питання про конституційне право на людську гідність розглядалося науковцями переважно з позицій юридичного позитивізму⁴. Однак досвід переконує, що позитивістські підходи до цього питання вже є завузькими. Суспільна практика містить багато громадських оцінок правової і позаправової ролі людської гідності. У зв'язку з виборчим процесом політики активно використовують термін «гідне життя», в якому фактично поєднуються право на людську гідність і право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею (статті 3, 28, 43 Конституції України).

Суспільствознавці переважно негативно оцінюють рівень людської гідності сучасних українців, що є цілком зрозумілим в умовах насадження чиновницьким апаратом бюрократичного патерналізму. Право, юридична наука покликані, очевидно, підвищити цей рівень; це суспільне завдання зрозуміли вчені, які вже давно аналізують право на людську гідність у системному зв'язку з іншими правами людини з метою більш якісного їх наповнення юридичним змістом та застосування ефективного правозахисту⁵.

¹ *Ленин В. И.* Доклад на московской губернской конференции завкомов / Полное собрание сочинений. Т. 1–55: Монография / В. И. Ленин. — Т. 36. — М.: Политиздат, 1962. — С. 531.

² Див., напр.: *Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання* від 10 грудня 1984 року (ратифікована Україною із застереженнями 26 січня 1987 року, застереження до статті 20 зняті відповідно до Закону України від 5 листопада 1998 року № 234-ХІV).

³ Наприклад, *стаття 1 (1) Основного Закону ФРН*, *Основний закон про гідність і свободу людини держави Ізраїль* тощо.

⁴ *Головченко В. В., Головченко О. В.* Правозастосування і захист прав людини в суверенній Україні: Монографія. — Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. — С. 55.

⁵ *Рабінович А. В.* Право людини на гідний рівень споживання та юридичний механізм його забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження) / А. В. Рабінович; редкол.: П. М. Рабінович [та ін.]; Акад. правових наук України; НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування. — Львів: Край, 2008. — 162 с.

Фактично право на людську гідність слід розглядати в позитивістському і природно-правовому сенсі. Особливий інтерес становить саме останнє його розуміння як найбільш конструктивного та необхідного громадянам, бо в його основі Божа воля і творчість видатних філософів, воля всього людства, широка суспільна і судова практика.

Отже, спробуємо проаналізувати право на людську гідність у духовному, історичному, філософському, правовому та емпіричному сенсі з тим, щоб дати відповідь на питання: право на людську гідність в Україні є суто позитивним правом чи воно має також риси природного права.

2. Релігійні та морально-етичні основи права на людську гідність

Особливе значення права на людську гідність пов'язане з його релігійними та етико-моральними засадами. Деякі сучасні філософи заперечують, наприклад, вирішальний вплив релігії і моралі на право виходячи з принципів світоглядного плюралізму¹. Однак такий підхід не є бездоганим: світ може змінювати знання про себе, але це не може бути підставою для заперечення деяких істин, що є вічними для людства і потребують не скасування, а більш глибокого вивчення.

У філософських словниках гідність або достойність визначається як етична і природно-правова категорія, що позначає цінність людської особистості, визнану як нею самою, так і її соціальним оточенням. Усвідомлення власної гідності — це функція загальної і правової культури людини, що є похідною від рівня розвиненості її духовного «Я».

У натхненому Богом історичному трактаті, що міститься в Біблії, яка є духовним джерелом для формування засад законодавства та практики його реалізації, чітко зазначено, що всі люди наділені гідністю. Творячи людину за своїм образом і подобою, Всевишній наділив її почуттям самоповаги, власної гідності й достоїнства. Отже, всі люди мають природне право на гідність, незалежно від їх майнового стану, соціального походження тощо, бо вони створені за образом Божим.

Феномен гідності має ціннісну природу, в яку Бог заклав параметри існування та еталон вимірювання для всіх людських створінь. Саме з цього фундаментального факту відповідно до теологічної доктрини людської гідності випливає першочергове значення імперативності вищих моральних цінностей та основних прав людини, її гідності, що не залежать від будь-яких тимчасових міркувань доцільності тощо. Таким чином, людина як Боже створіння гідна того, щоб жити у пристойних природних і соціальних умовах, щоб керувати собою, а також гідна ставлення до себе як до суб'єкта морального вибору².

Домінування духовного начала, насамперед, означає готовність людини жити і діяти за законом Божим, за совістю, за правдою. В сучасних умовах людська гідність залишається тією найвищою цінністю, яку мають боронити людство, дер-

¹ Див., напр.: *Габермас Ю.* Залучення іншого: Студії з політичної теорії / Пер. з нім. А. Дахній; наук. ред. Б. Поляруш. — Львів: Астролябія, 2005. — 416 с.

² *Миронова Г. А.* Гідність людини у правових умовах медичного втручання: досвід операціоналізації поняття // *Проблеми філософії права.* — 2008–2009. — Том VI–VII. — С. 205.

жава і суспільство. Не може бути вільною, правовою та держава, яка належним чином не забезпечує людської гідності своїх громадян.

Відповідно до Конституції України захист прав і свобод людини, гідності кожного громадянина є першочерговим обов'язком Української держави. Знайти правильне співвідношення між поняттями державної системи, прав людини і моральної основи суспільства — чи не основне завдання кожної влади. На практиці це завдання у перехідному українському суспільстві часом реалізується по-різному¹. Однак через правозахист, зміцнення духовності та правових засад суспільного і державного життя, розвиток особистості це суспільство рухається до утвердження людської гідності, прав і свобод громадян².

Свою «філософію гідності людини» пропонує відомий вітчизняний науковець О. Мучник, який розуміє під нею світогляд, згідно з яким самозбереження, розвиток і благополуччя будь-якої людини, народу, а також усього людства перебуває у прямій залежності від дбайливого ставлення до особистості кожного індивіда незалежно від його громадянства, расової, етнічної, релігійної або партійної належності. У своїй праці автор виділяє також «культуру гідності», під якою розуміє стереотип поведінки, що вирізняється солідарністю, доброзичливістю, схильністю до взаємної підтримки і навіть самовідданості заради збереження гідності один одного³. Власне, це все те, чого так бракує культурі пересічного українця і без чого він не може піднятися у розвитку своєї особистості вище за традиційну культуру.

Очевидно, що без релігійних, етико-моральних і культурних основ право на людську гідність не мало б ґрунтового фундаменту, який тільки й гарантує його невичерпну дію. Отже, ці основи фактично визначають духовну сутність цього права, що завдяки їм набуває ціннісного значення та виконує особливу роль у системі прав і свобод людини і громадянина.

3. Європейська історія і філософія про людську гідність

У позитивному значенні концепція права на людську гідність бере свій початок з античних часів, коли це право стало розумітись як реально існуюче. Зокрема, римському праву були притаманні такі поняття, як індивідуальна та групова честь, що відображають одну з характеристик гідності. Починаючи з Середньовіччя людська гідність асоціюється з певними класовими групами. У процесі економічного та політичного становлення феодальної держави гідність як моральне

¹ Наприклад, див.: *Інтерв'ю* в матеріалі «Любов і голод рухають людьми...» доктора філософії, президента Українського пен-клубу, політ'язня радянського режиму Євгена Сверстюка, директора Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України Мирослава Поповича, віце-ректора Українського католицького університету, українського правозахисника, публіциста, релігієзнавця, члена-засновника Української Гельсінської групи Мирослава Мариновича // *Експрес*, 19–26 квітня 2012 року. — С. 12.

² Див., напр.: *Виступи* Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на представленні щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні, 14 січня 2011 року, 7 лютого 2012 року / Н. Карпачова; Омбудсман України. — К., 2012. — 103 с.

³ *Мучник А. Г.* Философия достоинства, свободы и прав человека. — К.: Парламентское изд-во, 2009. — С. 23–25.

право закріплюється за певними соціальними групами та набуває юридичного змісту, при цьому йдеться переважно про високостатусні, владні соціальні групи.

Поступово, з цивілізаційним розвитком суспільства (переходом від феодалізму до капіталізму) концепція права на людську гідність починає формально стосуватися всіх членів соціуму. У філософсько-правових поглядах XIX століття утверджується ідея абсолютної людської цінності (І. Кант та інші). Це було пов'язано, передусім, з опором людей приниженню та насиллю з боку абсолютистської феодальної держави та її владних соціальних груп (наприклад, антифеодальні демократичні революції)¹.

Проблема людської гідності як самостійний предмет наукового дослідження виникла у європейській гуманістичній філософії XIII–XVI століть, але свого розквіту досягла лише у XVII–XVIII століттях.

Представники органічного консерватизму у XIII столітті на основі гідності давали визначення суспільства. За словами невідомого письменника суспільство можна визначити як «ступінчасту шкалу гідності, що зростає від селянина до князя; вона здійснюється як піраміда від широкого фундаменту, зменшуючись до цятки на своїй вершині»².

Проблема людської гідності була однією з головних у філософсько-правовій антропології Ренесансу і Нового часу; вона була тісно пов'язана з проблемою вільної волі (свободи). Тоді гідність розглядалась як ціннісне ядро у новосформованій структурі європейської правової свідомості. Класичним виразом права на людську гідність стала філософсько-етична формула кантівського категоричного імперативу, яка вимагала, аби люди завжди ставилися один до одного як до самоцінностей і ніколи як до засобів досягнення своїх цілей³. Сама людська гідність визначалася І. Кантом як абсолютна цінність, яка не допускає жодного еквівалента, а отже, перевищує будь-яку ціну. Видатний філософ зазначав, що всі речі мають свою цінність, а людина має гідність — внутрішню і безвідносну, абсолютну цінність⁴.

Фактично природно-правова філософія, яку представляв І. Кант, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та інші філософи XVII–XVIII століть зводила юридичну формулу людської гідності до універсальних етичних максимумів і релігійних абсолютів. На почутті власної гідності, на їхню думку, мала будуватися самосвідомість особистості як громадянина, готового обстоювати свої права і свободи; це ж почуття не повинно було дозволяти йому порушувати морально-правові норми⁵.

За словами іншого відомого філософа того часу Т. Гоббса «гідність людини є річ, відмінна від вартості або цінності, а також заслуг, і полягає у здатності до то-

¹ Детальніше див., напр.: *История государства и права зарубежных стран.* — Ч. 1: Учеб. / Под ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. — М.: Инфра-М-Норма, 1997. — 461 с.

² *Консерватизм: Антологія.* — 2-е вид. — К.: Простір, Смолоскип, 2008. — С. 109.

³ Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. *Філософія права: Словник.* — К.: Ін Юре, 2003. — 408 с.

⁴ Цитовано за: *Синха Сурия Пракаш.* Юриспруденція. Філософія права. Краткий курс / Пер. с англ. — М.: Академия, 1996. — С. 114.

⁵ Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. *Філософія права: Словник.* — К.: Ін Юре, 2003. — С. 108.

го, гідним чого її вважають»¹. Французький філософ Ж.-Ж. Руссо людську гідність пов'язував зі свободою: «Відмовитися від своєї свободи — означає відмовитися від своєї людської гідності, від прав людини, навіть від обов'язків... Такий підхід несутісний з людською природою»².

Дослідник класичного лібералізму Дж. Кекес, аналізуючи «принади лібералізму», посилається на І. Канта, який вважав, що всі люди рівні у своїй здатності до самостійності, що моральна відповідальність і людська гідність також ґрунтуються на цій здатності і що моральність вимагає поваги до кожного, здатного на таку самостійність. Тож І. Кант сформулював ідею, що індивіди мають користуватися рівною повагою внаслідок їхньої самостійності, втручання в яку означало б порушення абсолютної моральної заборони³.

Інший дослідник класичного лібералізму В. Гелстоун серед переваг ліберального устрою суспільства називає мінімальне приниження гідності, наголошуючи, що ліберальні суспільства мають тенденцію зменшувати сферу дії двох найбільших принижень у людських взаєминах: свавільної брутальності як інструменту врядування й соціального контролю і кричущих злиднів, що сковують усі сподівання й перешкоджають досягненню всіх цілей⁴.

Німецький дослідник П. Хеберле⁵, відповідаючи на запитання, що таке гідність людини, твердить, що у цьому випадку слід керуватися тезою, згідно з якою сукупність індивідуально орієнтованих громадянських прав і обов'язків повинна дозволити кожній людині стати, бути і залишатися особистістю. З-поміж гарантій особистого буття (особистісного існування) у різних сферах інтимного, приватного і соціального життя людській гідності належить першочергове місце: від того, яким чином людина стає особистістю, залежить і розуміння її гідності. П. Хеберле зазначає, що конституційна держава реалізує принцип гідності людини, перетворюючи громадян з об'єктів впливу на активно діючих суб'єктів.

У цьому контексті еволюцію поняття «гідність людини» можна трактувати як реалізацію окремою сформованою особистістю її самостійних дій. Дослідник також зазначає, що про поняття «гідність людини» можна говорити стосовно всього її життя — від народження до смерті. Але у ряді випадків цей конституційний принцип діє навіть до і після згадуваних подій. Прикладами можуть слугувати захист особистої гідності померлого і дискусія про права плоду в утробі матері⁶.

На думку деяких дослідників, гідність людини треба розуміти у двох значеннях: в об'єктивному — як визнання і повагу до особи з боку оточуючих, а також у суб'єктивному — як усвідомлення особою свого суспільного становища⁷.

¹ Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. — М., 2001. — С. 67.

² Цитовано за: Капицын В. М. Права человека и механизмы их защиты: Учеб. пособ. — М.: ЭКМОС, 2003. — С. 91.

³ Кекес Дж. Засади цінності лібералізму/ Лібералізм: антологія. — 2-е вид. — К.: Простір, Смолоскип, 2009. — С. 113.

⁴ Геллстоун В. Захист лібералізму / Лібералізм: антологія. — 2-е вид. — К.: Простір, Смолоскип, 2009. — С. 796.

⁵ Государственное право Германии. — Т. 1. — М., 1994. — С. 14–15.

⁶ Там само. — С. 22.

⁷ Будагова А. Ш. Достоинство личности // Конституционное право: словарь / Отв. ред. В. В. Махсаков. — М., 2001. — С. 139–140.

З часом під час цивілізаційного розвитку європейського суспільства, особливо у XX столітті, поняття, роль і значення права на людську гідність суттєво змінились. Якщо у XVIII–XIX і навіть у першій половині XX століття головним правом людини фактично вважалося право на приватну власність, то після Другої світової війни (1939–1945 роки) юридично, а потім і практично у країнах Західної Європи таким правом стало право на людську гідність.

У сучасній Україні також відбувається переоцінка соціальних цінностей: якщо донедавна право приватної власності було визначальним для суспільної оцінки особи, то тепер на перший план вийшли (з урахуванням суспільних настроїв) духовні та морально-етичні критерії її оцінки, а з ними — і цінність людської гідності. Це дало поштовх для плідних наукових дискусій на цю тему.

Так, молодий український вчений С. Рабінович констатує, що змістом низки сучасних природно-правових концепцій виступає надання практико-юридичного значення тим чи іншим моральним категоріям (честь, гідність, приниження, повага тощо). Власне, в основу інституту природних прав людини покладено ідею про людину як моральний суб'єкт, повага до гідності якої має бути юридично забезпечена. Більше того, в ідеях недоторканності й непорушності людської гідності та прав людини неважко побачити загальний регулятивний механізм архаїчного табу, який полягає у «сакральному виокремленні певного об'єкта, наділенні його особливим статусом, та в «забороні на профанацію сакрального»¹.

Таким чином, європейська історія і філософія Нового часу не тільки поглибили теологічні підходи до людської гідності, а й фактично заклали теоретичні основи як природного, так і позитивного права на людську гідність: його соціальну цінність, юридичний зміст, межі тощо. Дуже важливо, що процес осмислення європейської історії та філософії права на людську гідність не пройшов повз незалежну Україну: українські вчені, починаючи з прийняття Конституції України 1996 року, включилися у розробку сучасних інтерпретацій цього права.

(Далі буде)

Вдовиченко С. Л., Кампо В. М. Право на человеческое достоинство: украинская теория и практика в контексте европейского опыта. В статье исследуются философские, природно-правовые и позитивистские аспекты права на человеческое достоинство, его конституционное регулирование и защита органами конституционной юстиции.

Ключевые слова: право на человеческое достоинство и его судебная защита, Конституционный Суд Украины, ведущее право человека.

Vdovichenko S., Kampo V. The Right to Human Dignity: Ukrainian Theory and Practice in the Context of the European Experience. The article provides research on philosophical, natural legal and positivist aspects of the right to human dignity, its constitutional regulation and protection by bodies of the constitutional justice.

Key words: the right to human dignity and its judicial protection, the Constitutional Court of Ukraine, leading human right.

¹ Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: Монографія. — Л.: ЛДУВС, 2010. — С. 82–83.